

# Αντιμέτωποι με την αμηχανία

του Μιχάλη Κούλουθρου

## 1

Ένα από τα βασικότερα σημεία της συζήτησης γύρω από την πανδημία είναι ο προβληματισμός γύρω από τη σημερινή κατάσταση των συστημάτων υγείας και την ετοιμότητά τους να διαχειριστούν τέτοιες κρίσεις. Σε αυτήν τη συζήτηση φορτώνεται το βάρος των οικονομικών και πολιτικών κατευθύνσεων, που ακολουθήθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες σε διεθνές επίπεδο. Οι διαφοροποιήσεις είναι σημαντικές, ωστόσο η μετακίνηση των δομών πρόνοιας (συμπεριλαμβανομένης της υγείας) από την κρατική διαχείριση στην ιδιωτική πρωτοβουλία και η εμπορευματοποίησή τους επικράτησαν ως ένα χαλαρό αλλά σταθερό οικονομικό δόγμα των κρατικών πολιτικών. Είναι φυσικά ερώτημα το κατά πόσο θα έκανε τη διαφορά σε σχέση με την πανδημία μία άλλη προεργασία στον τομέα της υγείας και σε ποιον βαθμό, και παραμένει θεωρητικής φύσης ερώτημα. Το λέω αυτό, επειδή υπάρχει μία αμυδρή τάση να υποβαθμίζουμε την πραγματικότητα του ίδιου του ιού και να θεωρούμε ότι οποιαδήποτε ανεπιθύμητη παρεμβολή της φύσης στον κοινωνικό κόσμο οφείλεται σε ανθρώπινες οργανωτικές ολιγωρίες. Αν κάτι μαθαίνουμε από τη σημερινή κρίση, αυτό είναι πρώτα και κύρια ότι είμαστε φιλοξενούμενοι σε αυτόν τον πλανήτη και δεν έχουμε πάντοτε έλεγχο των καταστάσεων. Παρ' όλα αυτά ή καλύτερα εξαιτίας αυτών, οι τοποθετήσεις, που απαξίωναν την καθολική παροχή πρόνοιας και αντιλαμβάνονταν τομείς όπως την υγεία ως εμπόρευμα προς αγοραπωλησία (περίπου όπως ένα smartphone), αποδεικνύονται στο σημερινό καθεστώς κρίσης προφανώς επιπόλαιες, ανεύθυνες και επικίνδυνες.

## 2

Έχει αναπτυχθεί μία γενικευμένη φιλολογία, σύμφωνα με την οποία η έκβαση της πανδημίας θα κρίνει το μέλλον του

νεοφιλελεύθερου δογματισμού στη διεθνή οικονομία. Καθώς διάφορες κυβερνήσεις προσπαθούν να συμφιλιωθούν με τα δεδομένα της πανδημίας, προσαρμόζοντας και ενισχύοντας οικονομικά τα κρατικά συστήματα υγείας, οι προβλέψεις αναγέννησης του κεϊνσιανισμού ή κάποιας σύγχρονης εκδοχής του δίνουν και παίρνουν. Η σκέψη είναι μάλλον ότι, εφόσον οι υπάρχουσες οικονομικές δομές κρίνονται ακατάλληλες σε συνθήκες κρίσης, αυτό σημαίνει ότι θα αντικατασταθούν στο μέλλον προσαρμοζόμενες στη νέα συγκυρία. Είναι πιθανό και βγάζει νόημα, αλλά το νόημά που βγάζει τοποθετείται σε αφηρημένο επίπεδο, στα χαρτιά ας πούμε. Οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί δεν είναι προϊόν βελτιωτικών ρυθμίσεων, ούτε έρχονται ως αποτέλεσμα λογικής προόδου από ένα πρόβλημα σε μία λύση. Το κράτος πρόνοιας και ο προστατευτισμός της οικονομίας δομήθηκαν πάνω σε κοινωνικές συνθέσεις, όπως άλλωστε και η παρακμή τους. **Ο τρόπος με τον οποίο η πανδημία θα μετατρέψει τον κόσμο και ο βαθμός στον οποίο θα το κάνει, εναπόκεινται στον τρόπο με τον οποίο οι κοινωνίες θα μεταβολίσουν τις εξελίξεις και θα ενεργοποιηθούν γύρω από αυτές σε ένα περιβάλλον ρευστότητας.** Μιας ρευστότητας, που ήρθε ως απόρροια αυτής της εισβολής του απρόβλεπτου στη ζωή μας.

### 3

Η «ατομική ευθύνη» είναι η φράση, με την οποία βομβαρδιζόμαστε νυχθημερόν σε κυβερνητικά διαγγέλματα, συνεντεύξεις τύπου και ειδησεογραφικά δελτία. Ως αποτέλεσμα, μία αντιπολιτευτική γραμμή έχει αναπτύξει κάποιου είδους αλλεργία απέναντι στη συνεχή επίκληση της ατομικής ευθύνης ως απάντηση στην πανδημία, προκρίνοντας το τεστάρισμα και την ανίχνευση κρουσμάτων, τη δημιουργία νέων ΜΕΘ, τις προσλήψεις ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού κλπ. Αυτή η στάση είναι απολύτως κατανοητή, ειδικά αν σκεφτούμε ότι το πολιτικό προσωπικό, που σήμερα εγκαλεί τους πολίτες σε υπευθυνότητα, είναι το ίδιο που μέχρι χτες πυροβολούσε ξέγνοιαστα τα πόδια της κοινωνικής πρόνοιας με περικοπές στην υγεία, απολύσεις και κλεισίματα

νοσοκομείων. Ταυτόχρονα αποδεικνύονται τραγικά ελλειπείς στο να ακολουθήσουν οποιαδήποτε πολιτική ενίσχυσης του συστήματος υγείας σε διοικητικό επίπεδο, ενώ η διαφθορά και η στενή διασύνδεση με ιδιωτικά συμφέροντα δίνει τον τόνο στις πολιτικές αντιμετώπισης της πανδημίας, τουλάχιστον στην Ελλάδα.

#### 4

*With "Fight the Power" comes great responsibility*

*"F the Police" but who's stopping you from killing me*

Chuck D, "Harder than you think"

Είναι απαραίτητο να μην εξαντλείται η πολιτική μας τοποθέτηση στην κριτική της κυβερνητικής και κρατικής ορθοδοξίας και να μην παρασυρόμαστε από τη δημοσιογραφική προπαγάνδα στο να γινόμαστε ο αντιθετικός της καθρέφτης. Το πρώτιστο είναι πάντα να ξεκινούμε από μία θετική-προταγματική ερώτηση:

*Τι πιστεύουμε ότι πρέπει να κάνουν οι κοινωνίες μπροστά σε ένα τέτοιο φαινόμενο; Πώς πρέπει να απαντήσουν οι από-κάτω σε μια τέτοια στιγμή;*

Εδώ είναι που το ζήτημα της ευθύνης του ενός απέναντι στον άλλον αποκτά μεγάλη σημασία. Το αίσθημα ευθύνης απέναντι στον διπλανό, στον άνθρωπο που μπορεί να κινδυνεύσει η ζωή του, η αντίληψη ότι ο κόσμος δεν αρχίζει ούτε τελειώνει σε εμάς, αυτά είναι τα μεγάλα ζητούμενα στη σημερινή κατάσταση, ειδικά για όσους αντιλαμβάνονται την πολιτική τους τοποθέτηση στο πλαίσιο του αγώνα για μία κοινωνία αυτοδιεύθυνσης. Αυτό είναι και κάτι που όσοι βρισκόμαστε σε πολιτικές συλλογικότητες μπορούμε να το καταλάβουμε εύκολα. Η καταστολή και ο περιορισμός των ελευθεριών και των δικαιωμάτων από το κράτος, αν και δεν μας

είναι άγνωστα, σπανίως γίνονται τροχοπέδη της πολιτικής μας δράσης. Αντίθετα, ο εγωισμός και η αδιαφορία, το κλείσιμο των ατόμων στις ιδιωτικές τους σφαίρες είναι εκείνα τα συστατικά της σημερινής ζωής που διαλύουν τις συλλογικότητες και δυσκολεύουν οποιαδήποτε προσπάθεια για αυτόνομες πολιτικές θεσμίσεις.

Εφόσον σκοπός μας είναι η μη εξάπλωση της νόσου, ο αυτοπεριορισμός, η φυσική κοινωνική αποστασιοποίηση και η παραμονή στο σπίτι προκύπτει σχεδόν μηχανικά ως συνέπεια, ακόμα και αν τα αποτελέσματά της στάσης αυτής είναι αμφίρροπα. Είναι αυτονόητα καθήκον όλων μας να μην επιτρέψουμε τη διάδοση του ιού και να προστατέψουμε τους ανθρώπους που ανήκουν στις ευπαθείς ομάδες. Αν το σύστημα υγείας είναι υποστελεχωμένο και υποχρηματοδοτούμενο, ένας ακόμη λόγος για εμάς να προσπαθήσουμε περισσότερο, να φέρουμε όσο μπορούμε λιγότερους στη θέση να αναζητήσουν τη βοήθειά του. Από τη μία, δεν γνωρίζουμε ποια ακριβώς προεργασία στο σύστημα υγείας θα ήταν αρκετή για να αποτρέψει πρακτικά τη διάδοση και τη θνησιμότητα των κρουσμάτων. Από την άλλη, δεν έχει και πολύ σημασία εδώ που βρισκόμαστε. Δεν έχει νόημα να κάνουμε υποθέσεις για το τι θα συνέβαινε σε συνθήκες εργαστηρίου, αν ο ιός μας είχε βρει σε μία στιγμή απόλυτης ετοιμότητας, όπου το σύστημα υγείας λειτουργεί άψογα, η πληρότητα σε φάρμακα είναι δεδομένη, οι μισθοί αξιοπρεπείς και πάει λέγοντας.

Το κατά πόσο θα λειτουργήσουμε συλλογικά με βάση τη δέσμευση για αλληλοπροστασία και μη περαιτέρω διάδοση του ιού είναι το σημείο που θα κρίνει πόσο βαθιά έχει εισχωρήσει η παρακμή των κοινωνικών μας δεσμών, η επικράτηση του ό,τι-να-ναι εγωισμού και η διάλυση των συλλογικών αναφορών μας, πόσο έχει καταληφθεί η δημόσια συνείδησή μας από την καταναλωτική ιδιωτικότητα και την ασημαντότητα. Και εννοείται ότι πρέπει πάντα να μας ενδιαφέρουν πολύ παραπάνω οι κοινωνικές αντιδράσεις από αυτές του κράτους.

Η απαγόρευση κυκλοφορίας, που επέβαλε η κυβέρνηση, έφερε σε πολλούς μία κατανοητή δυσθυμία. Από τη μία, έθιξε τα πολύ ισχυρά αντιαυταρχικά ένστικτα που διαπνέουν σχεδόν κατά κανόνα τους χώρους μας (ειδικά για τον αντιεξουσιαστικό χώρο στην Ελλάδα ο αντιαυταρχισμός είναι μάλλον η συγκολλητική του ουσία). Από την άλλη, το μούδιασμα μπροστά στο πρωτόγνωρο της κατάστασης δημιούργησε σε πολύ κόσμο μία φειδώ σχετικά με τον τόνο/τρόπο αντίδρασης στις εξελίξεις. **Η απαγόρευση ούτως ή άλλως δεν ήρθε για να καταστείλει κάποιο ακμαίο κοινωνικό κίνημα. Περισσότερο κινήθηκε εναντίον εγωιστικών πρακτικών από εκείνους, που θέλησαν να συνεχίσουν την καταναλωτική τους ρότα, χωρίς να σκοτίζονται για κορωνοϊούς και γρίπες, για τους «άμα είναι να κολλήσουμε, θα κολλήσουμε» τύπους.**

Πολλές φορές η σαγήνη που προκαλεί στους χώρους μας η ανεξαρτησία του ατόμου και η ελευθερία του να κινείται προς όλες τις κατευθύνσεις, χωρίς να υπολογίζει κοινωνικά στεγανά και συνέπειες, μπορεί να συγκριθεί με την αντίστοιχη των πλέον σκληροπυρηνικών φιλελεύθερων. Άλλωστε τη φαντασίωση του απελευθερωμένου ατόμου, που καταναλώνει εμπειρίες, ζει πέραν του «μικροαστισμού» και δεν γνωρίζει όρια, μπορεί κανείς να την βρει τόσο στη Σίλικον Βάλεϊ όσο και στα Εξάρχεια, σε διαφορετικές βεβαίως εκδοχές και με διαφορετικές ποιότητες. Δεν είναι τυχαίο ότι ένα μεγάλο κομμάτι της κουλ νεολαίας περιφρονούσε μέχρι πριν από λίγες βδομάδες όσους φορούσαν μάσκες και γάντια στα μέσα μεταφοράς. Αυτό δεν το λέω με κακεντρέχεια, αφού όλοι ξαφνιάστηκαν και πολύ λίγοι μπορούσαν να προβλέψουν την εξέλιξη που βλέπουμε σήμερα. Όμως, πρέπει να παραδεχτούμε ότι δεν υπάρχει κάποιο πολιτικό κριτήριο πίσω από αυτήν την περιφρόνηση. Περισσότερο εμπνέεται από αισθητικές προκαταλήψεις και από μία αποστροφή προς οτιδήποτε καταλύει κάποια υποτιθέμενη ιδιοπροσωπία των ατόμων, προς οτιδήποτε φαίνεται να εξισώνει τις συμπεριφορές τους. Άλλωστε αυτό που κρύβεται από μία μάσκα είναι η διακριτικότητα του προσώπου.

Αυτές τις μέρες ανθεί σε κείμενα και αναλύσεις όλο το ρεπερτόριο νεολογισμών της αντιαυταρχικής ορολογίας: βιοπολιτική, κυβερνησιμότητα, ιατρικοποίηση και τα συναφή. Πρόκειται για θεωρητικά εργαλεία και φυσικά εδώ δεν είναι ο χώρος να συζητηθούν στην ουσία τους, αλλά πολύ συχνά χρησιμοποιούνται ως ερμηνευτικοί τυφλοσούρτηδες για οποιαδήποτε συγκυρία και πολλές φορές η χρήση τους δεν φαίνεται να εξυπηρετεί κάτι άλλο πέρα από το να παραπέμπουν σε θολούς συνειρμούς sci-fi δυστοπίας. Υπάρχει γενικά η τάση, όταν ερχόμαστε αντιμέτωποι με την ανάγκη ανάλυσης ενός ζητήματος, να το περικυκλώνουμε με περιγραφές από όλες τις πιθανές πλευρές και κατά κάποιον τρόπο να μπαίνουμε σε μία επ' αόριστον θεωρητική πολιορκία του. Δεν είναι κατ' ανάγκη αρνητική αυτή η τάση, καθώς η κατανόηση μίας κατάστασης είναι λίγο-πολύ η κατανόηση της από πολλές πλευρές και η εξοικείωση με την αντιφατικότητά της. Αρκεί να αντιλαμβανόμαστε και τη σημασία του να προσεγγίζουμε τα θέματα και κατά μέτωπο, συμμετέχοντας πιο άμεσα στις κοινωνικές αγωνίες και θέτοντας μία στοχοθεσία, πάνω στην οποία να βασίζεται και να οικοδομείται η οπτική γωνία μας. Διαφορετικά, όλη αυτή η εξεζητημένη ορολογία οδηγεί εν τέλει στην υιοθέτηση μίας κριτικής αποστασιοποίησης από το καυτό διακύβευμα και κατά συνέπεια στην αγκύλωση με αστερίσκους και υποσημειώσεις οποιασδήποτε κοινωνικής πρακτικής. Και το καυτό διακύβευμα στην περίπτωσή μας παραμένει: Τι πρέπει να κάνουν οι κοινωνίες *σήμερα* μπροστά σε αυτό που αντιμετωπίζουν *τώρα*; Από εκεί απορρέει και το οποιοδήποτε δικό μας «Τι να κάνουμε;»

Αυτή η απουσία πολιτικής στοχοθεσίας οδηγεί πολλές φορές στο να παρασύρονται οι τοποθετήσεις και οι οπτικές μας σε ενστικτώδεις αισθητικές προαιρέσεις και ταυτοτικές άμυνες. Μόνο μέσα σε αυτό το πλαίσιο κατανοώ προσωπικά τις

τοποθετήσεις που βλέπουν στη σημερινή εκλογή του πληθυσμού να υπακούσει στα μέτρα μία τάση για πειθήνια υπακοή. Αυτή η περιφρόνηση ή στις περισσότερες περιπτώσεις η συγκατάβαση απέναντι στο μένουμε-σπίτι προκύπτει από μία ροπή να αντιλαμβανόμαστε οποιουδήποτε είδους συμμόρφωση προς γενικότερες επιταγές ως κομπορρισμό, που κουβαλάει πάντα πάνω του ένα -έστω και μικρό- φορτίο ντροπής. Και πάνω απ' όλα βρίσκεται ο φόβος, μήπως αυτός ο κομπορρισμός μας μείνει αμανάτι, μήπως η κοινωνία συνηθίσει παβλοφικά στην υπακοή και μετά δεν μπορέσει να ξαναβρεί τον πρότερο εαυτό της. Αυτός ο πρότερος εαυτός είναι φυσικά ένα ερωτηματικό. Εγώ προσωπικά θυμάμαι σε όλη μου τη ζωή ότι η υπακοή στους νόμους και η αναφορά στο κράτος ήταν αυτονόητη για το μεγαλύτερο κομμάτι της κοινωνίας και, αν και όχι αυτονόητη, επιβεβλημένη για ένα μικρότερο. Ας μην μιλάμε λες και πριν την πανδημία το κράτος είχε χάσει τον έλεγχο της διαχείρισης και η πανδημία του έδωσε τη δυνατότητα να επανέλθει στον ρόλο του, γιατί τουλάχιστον εδώ στην Ελλάδα δεν συνέβη τίποτα τέτοιο. Ούτε φυσικά έχει κάποια βάση η υπόθεση, ότι οι άνθρωποι είναι σήμερα πιο κοινωνικά εφησυχασμένοι σε σχέση με τον περασμένο Νοέμβρη ας πούμε. Αντίθετα, υπάρχουνε πολλοί λόγοι να υποθέσουμε το αντίθετο.

Η συμμετοχή και ο συντονισμός σε διευρυμένες κοινωνικές προσπάθειες δεν ταυτίζεται υποχρεωτικά με την εθελοδουλία ή τη λαγνεία για κρατική επιβολή, ούτε πρόκειται για κάτι που καλούμαστε να «κατανοήσουμε» ρίχνοντας ίσως λίγο νερό στο κρασί μας λόγω της «σοβαρότητας της κατάστασης». Τέτοιες προσπάθειες είναι εξαρχής ουδέτερες. Ίσως ένα από τα πράγματα, που λείπουν από την εποχή μας, να είναι ακριβώς αυτή η δέσμευση των ανθρώπων σε συλλογικά ζητούμενα, το περιστασιακό παραμέρισμα της καταναλωτικής ιδιωτέυσης, για να διασφαλιστεί κάτι που ενδεχομένως θέλουμε ή για να γλιτώσουμε από κάποιον κίνδυνο. Αυτό που κρίνει τη στάση μας απέναντι σε τέτοιες προσπάθειες είναι το κατά πόσο διακλαδίζονται ή αντιστρατεύονται με τις δικές μας πολιτικές θέσεις πάνω στο - και πάλι- καυτό διακύβευμα.

Για να εξηγούμαι, δεν προτείνω ότι μπροστά στην απειλή της πανδημίας πρέπει να «αφήσουμε στην άκρη την πολιτική» και να ασχοληθούμε με την απειλή, λες και η απειλή είναι εκτός πολιτικής. Άλλωστε, ο σκεπτικισμός απέναντι στην καραντίνα κρατιέται μέχρι στιγμής εν πολλοίς σε ρητορικό επίπεδο. Δεν πιστεύω ότι ο λόγος, που συγχρονιζόμαστε σε αυτό με την υπόλοιπη κοινωνία, είναι επειδή φοβόμαστε μην «απομονωθούμε» και μην εκληφθούμε ως αντικοινωνικοί, όπως λένε πολλοί. Οι χώροι μας συνήθως δεν προβληματίζονται και πολύ με το να είναι απομονωμένοι. Και δεν θα έπρεπε κιόλας. **Αν θεωρούσαμε ότι αυτό που πρέπει να γίνει είναι να σπάσει η καραντίνα, θα έπρεπε να το κάνουμε.** Δεν είναι μετριοπάθεια αυτό που κάνουμε, και η μετριοπάθεια δεν έχει κανένα χώρο σε τέτοιες στιγμές. Θέλω να πιστεύω ότι ο λόγος που ακολουθούμε την καραντίνα έρχεται ως αποτέλεσμα της κοινωνικής μας συναίσθησης και του φόβου μας για τον εαυτό μας και τους γύρω μας. Ο φόβος μπορεί να προκαλεί απέχθεια στις μεταφυσικές του ηρωισμού και στις σημειολογίες του αντάρτικου, αλλά πολύ συχνά είναι ένα γόνιμο ανθρώπινο συναίσθημα, που εμφανίζεται κάθε φορά που ο άνθρωπος έρχεται αντιμέτωπος με την ένδεια της θέσης του στον κόσμο. Αυτήν τη συναίσθηση και αυτόν τον φόβο πρέπει να τα ενστερνιστούμε -νομίζω- πιο θαρραλέα και με λιγότερους αστερίσκους, να πάψουμε να τα αντιμετωπίζουμε ως αναγκαίο κακό, να δούμε την προσφορά τους και να τα εντάξουμε άφοβα στο πολιτικό μας πλαίσιο. Να δούμε τον εαυτό μας μέσα στην κοινωνική προσπάθεια χωρίς να παγιδευόμαστε μέσα στο άγχος της διακριτότητας και στο κυνήγι αγοραφοβικών ταυτοτήτων.

Η πολιτική είναι ένας διευρυμένος κλίμακας ανταγωνιστικός διάλογος με στόχο τη δημιουργία θεσμών. Διάλογος όχι φυσικά με



την κυριολεκτική έννοια. Δεν ανήκω καθόλου σε εκείνους, που έλκονται από πομπώδεις διαγνώσεις για το «τέλος της παραδοσιακών κινημάτων», το «τέλος της αντιπροσώπευσης», το «τέλος των υποκειμένων» και όλα τα υπόλοιπα τέλη, που έχουν προταθεί και που θα θέλαμε πολλές σελίδες για να τα συμπεριλάβουμε έστω ονομαστικά. Και οι διαδηλώσεις και οι πορείες και οι απεργίες και οι καταλήψεις μια χαρά πολιτικές διαδικασίες μπορούν να είναι και μια χαρά αποτελέσματα μπορούν να παράγουν, όταν νοηματοδοτούνται από πολιτική σκοπιά. Ούτε συνυπογράφω εδώ κάποια χαζοχαρούμενη τεχνοφιλική φαντασίωση για το ίντερνετ, τα σόσιαλ μίντια και τους «νέους δρόμους άσκησης της πολιτικής». Ωστόσο, τα εργαλεία αγώνα μας και τα τελετουργικά τους δεν συνεπάγονται πάντα τη συμμετοχή στον πολιτικό διάλογο, ούτε η απουσία τους την αποκλείει. Μπορούμε να συνεχίσουμε αυτό που κάνουμε, να συμμετέχουμε σε αυτόν τον διάλογο. Όχι διάλογο με αντίπαλες πολιτικές ιδέες και τέτοια, αλλά διάλογο με την κοινωνία. Δεν χρειάζεται να περιμένουμε το «μετά», μπορούμε και τώρα.

Το «μετά θα λογαριαστούμε» είναι το σλόγκαν των ημερών και δικαίως. Η κοινωνία θα κληθεί να αμυνθεί απέναντι στο θράσος και την αντικοινωνικότητα, που κράτος και κεφάλαιο, αυτοί οι διαχρονικοί υπαρξιακοί κίνδυνοι για την ανθρωπότητα, θα θέσουν -θέτουν ήδη- ενώπιον της. Είναι ένα ερώτημα το τι θα γίνει. Ένα ερώτημα που δεν είναι καθαρό, ούτε εύκολο. Θα παίξει όμως μεγάλο ρόλο το αν θα κινηθούν οι άνθρωποι ο ένας άσχετα με τον άλλο στο σήμερα, γιατί η αυτό-υπεράσπιση της κοινωνίας επαφίεται στο περιεχόμενο και την οργανικότητα των δεσμών της.

Ο εγκλεισμός στο σπίτι μπορεί να είναι μία πράξη αλληλεγγύης απέναντι στον διπλανό. Τον επιβάλλει το κράτος με απαγόρευση, αλλά ας μην τελειώνουμε την κουβέντα με μία εξωτερική περιγραφή. Ο άνθρωπος δεν είναι αντικείμενο που το τοποθετείς κάπου και στέκεται. Δεν είναι πάντα δόκιμο να τον κοιτάμε εξωτερικά. Είναι πάνω από όλα υποκείμενο με δυναμικές, φαντασία και δυνατότητα να νοηματοδοτεί ο ίδιος εσωτερικά αυτά που του επιβάλλονται ή αυτά που επιλέγει, και η ψυχαναγκαστική

ανυπακοή δεν μπορεί να ταυτίζεται με την ελευθερία, όπως κι αν την ορίζουμε.

Το «μετά θα λογαριαστούμε» παραμένει ένα γιγάντιο ζητούμενο. Αρκεί να μην αντιλαμβανόμαστε αυτό το υποθετικό «μετά» ως άλλοθι του «τώρα». Γιατί αυτό που κάνουμε τώρα δεν χρειάζεται κανένα άλλοθι.